

O'zbekistonda elektron pul va to'lov tizimlarini rivojlanishi

M. Vaxabova

O'zR BMA 2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: **R.Sh. Salayev**

BMA, Bank ishi kafedrası

dotsenti v.b., PhD. Toshkent sh

Annotatsiya: Maqolada bank va to'lov tizimlarining farqlari, afzallik va kamchiliklari, yangi va tez rivojlanayotgan tendentsiya bo'lgan raqamli bankingni rivojlantirishda e'tiborli jihatlari keltirilgan. Naqd va naqdsiz pul oqimlari tahlil qilingan, samaradorlikni oshirish uchun qo'llashning lozim bo'lgan yo'llari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: To'lov tizimlari, raqamli to'lovlar, ekosistema, CRM, naqd to'lovlar, naqdsiz to'lovlar, masofaviy oqitish platformari.

Abstract: The article presents the differences, advantages and disadvantages of banking and payment systems, important aspects in the development of digital banking, which is a new and rapidly developing trend. Cash and non-cash cash flows are analyzed, ways to increase efficiency are considered.

Key words: Payment systems, digital payments, ecosystem, CRM, cash, non-cash, distance learning platforms.

Kirish. Hozirgi kunda elektron pullar, elektron hamyonlar va onlayn to'lov tizimlari haqida eshitmagan inson yo'q. O'zbekistonda elektron pul va to'lov tizimlari faol rivojlanish bosqichi pandemiya davrida boshlandi va hozirda shiddat bilan rivojlanmoqda, bu borada ko'plab tashabbus va o'zgarishlar ro'y bermoqda. Elektron yoki virtual hamyon,

aslida, bank hisobining analogi bo'lib, uni to'ldirish ham mumkin va elektron pul internetda xizmatlar va tovarlar uchun to'lash, ularni boshqa hisob raqamlarga o'tkazish uchun ishlatilishi mumkin.

To'lov tizimi - *To'lov tizimi operatori tomonidan belgilangan tartiblar, infratuzilma va to'lov tizimi qoidalarini qo'llash orqali to'lov tizimi operatori, to'lov tizimi ishtirokchilari va (yoki) to'lov tashkilotlarining o'zaro hamkorligi orqali to'lovlarni amalga oshirishni ta'minlaydigan munosabatlar majmuidir.* (Lex.uz, To'lov tizimi va to'lov tizimining ishtirokchilari 5-modda)

O'zbekistonda uchta to'lov tizimining operatori : Humo, Uzcard, Qulay Pul va 49 ta to'lov tashkilotlari (Payme, Click, Uzum, Oson va boshqalar) ro'yxatga olingan.

To'lov tizimlarida banklardan farqli ravishda bir qancha cheklovlar mavjud (tizim foydalanuvchilari asosan jismoniy shaxslar, ular kredit bera olmaydi, banklardan farqli o'laroq faqat to'lovlarni amalga oshira oladilar) Cheklovlarga qaramay to'lov tizimlari foydalanuvchilari banklardek shiddat bilan rivojlanmoqda va foydalanuvchilari soni yil sayin ortmoqda.

O'zbekistonda To'lovlar va to'lov tizimlari sohasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadida qonun qabul qilingan № ZRU-578 To'lovlar va to'lov tizimlari haqida (11.01.2019 dan O'zgartirish va qo'shimchalar bilan 02.07.2024 dan boshlab)

O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan har bir to'lov tizimi qonun hujjatlariga va to'lov tizimlaridan foydalanish qoidalariga rioya qilishi shart.

To'lov tizimining operatori:

to'lov tizimi qoidalarini belgilaydi va ularga to'lov tizimi ishtirokchilari tomonidan rioya etilishini nazorat qiladi;

to'lov tizimi ishtirokchilariga (ishtirokchilariga) to'lov va axborot xabarlarini qayta ishlash va berish, buyurtmalarni individual bajarish yoki kliringni amalga oshiradi;

to'lov tizimi ishtirokchisi bilan to'lov tizimida ishtirok etish to'g'risida shartnoma tuzadi;

to'lov tizimi infratuzilmasi faoliyatini ta'minlaydi;

axborot xavfsizligi talablariga va to'lov tizimining uzluksiz ishlashini ta'minlash choralari rioya etilishini ta'minlaydi.

Elektron to'lov tizimlarining afzalliklari:

1. Uydan chiqmasdan xarid qilish. Bank va raqamli hisoblar o'rtasida hali ham farqlar mavjud, masalan, elektron hamyonni yaratish uchun foydalanuvchilar hech qanday hujjat taqdim etmasdan faqat saytda ro'yxatdan o'tishlari kerak. Virtual to'lov tizimlarining amal qilish muddati, bank tizimlaridan farqli o'laroq, tugamaydi va qo'shimcha ravishda, siz ularning xizmatlari uchun to'lashingiz shart emas. Elektron pulning asosiy afzalligi shundaki, siz undan uyali aloqa yoki onlayn-do'kondagi tovarlar uchun tinchgina uy yoki siz uchun qulay joy va sharoitda(xoxlagan vaqtingizda) navbatsiz to'lash uchun foydalanishingiz mumkin. Virtual pul kichik to'lovlar uchun juda yaxshi, masalan, poezd, avtobus yoki kino chiptasini sotib olish, kupon saytlaridagi chegirmalardan foydalanish.

2. Pulning xavfsizligi. Elektron pul naqd pulga o'xshaydi, lekin uni yo'qotish ancha qiyin agar hamyon yahshigina himoyalangan bo'lsa. Hatto sizning hamyoningiz buzilgan bo'lsa ham, pul sizga qaytarilishi ehtimoli yuqori.

3. Bepul. Bank kartalaridan farqli o'laroq, elektron hamyonga xizmat ko'rsatish uchun "abonent to'lovi" ni to'lashning hojati yo'q.

4. Cheksiz foydalanish muddati. Elektron pul foydasiga yana bir afzallik - elektron hamyondan cheksiz foydalanish imkoniyati. Siz uni ochishingiz va hisobni tugatish va uni qayta ro'yxatdan o'tkazish muammolarini unutasiz.

5. Tanlov. Elektron hisoblarni to'ldirishning bir necha qulay usullari mavjud: terminallar, maxsus to'lov kartalari yoki bank ofislari orqali.

6. Naqd pulga sotib ololmaydigan narsani sotib olishingiz mumkin. Masalan, domenlar, xostinglar, ba'zi elektron kitoblarni faqat elektron pulga sotib olish mumkin (kredit kartalari yuqoridagi tovarlarni xarid qilish uchun ham mos, ammo O'zbekistonda bu soha hali rivojlanmagan, kredit kartalariga talab katta, ammo banklar ushbu dasturni ishga tushirishga hali shoshilayotganlari yo'q).

7. Harakat erkinligi. Elektron hamyondagi pulni konvertatsiya qilish va bank hisob raqamiga o'tkazish mumkin. To'g'ri, bu holda siz tanlangan to'lov tizimining shartlariga bog'liq bo'lgan komissiya to'lashingiz kerak bo'ladi va ba'zan bu juda qimmatga tushishi mumkin.

*O'zbekistonda eng mashhur onlayn hamyonlardan biri **Payme** hisoblanadi. Ushbu platforma tez va xavfsiz to'lovlarni qayta ishlashni ta'minlaydi. Hisobni to'lash yoki pul o'tkazmasini amalga oshirish uchun uyingiz yoki ofisingizni tark etishning hojati yo'q — hamma narsani Payme mobil ilovasi yoki veb-sayti orqali amalga oshirish mumkin. Ma'lumotlar va mablag'lar operator tomonidan turli shifrlash va autentifikatsiya usullaridan foydalangan holda himoyalangan va kafolatlangan, shuning uchun pulingiz xavfsiz ekanligiga ishonch hosil qilishingiz mumkin.*

Biznes uchun hozirgi kunda banklarning mobil ilovalariga raqobatchi bo'lib Payme Merchant maydonga chiqqan.

Payme Merchant - biznesga mijozlardan Internet orqali to'lovlarni qabul qilish imkonini beruvchi onlayn hamyon. Elektron tijorat imkoniyatlarini kengaytirmoqchi bo'lgan barcha tadbirkorlar va kompaniyalar uchun ishonchli va qulay yechim bo'lmoqda.

Payme Merchant biznesga keng funktsiya va imkoniyatlarni taqdim etadi:

To'lovlarni qabul qilish.*Payme Merchant bilan siz turli aloqa kanallari, jumladan, veb-saytlar, mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali mijozlardan to'lovlarni qabul qilishingiz mumkin.*

Integratsiya.*Payme Merchant buxgalteriya hisobi va buyurtmalarni boshqarish tizimi bilan integratsiyalashuv uchun API taqdim etadi. Bu sizga to'lovlarni qabul qilish jarayonini avtomatlashtirish va biznesingizni soddalashtirish imkonini beradi.*

Foydalanuvchi uchun qulay interfeys.*Payme Merchant oddiy va intuitiv interfeysga ega bo'lib, tizimni tezda o'zlashtirish va u bilan qiyinchiliksiz ishlash imkonini beradi.*

Xavfsizlik.*Payme Merchant sizning to'lovlaringiz va ma'lumotlaringiz uchun yuqori darajadagi xavfsizlikni ta'minlaydi. Barcha tranzaksiyalar kuchli kriptografik protokollar*

yordamida himoyalangan.

O'zbekistonda Internet hamyon uchun ikkinchi keng tarqalgan to'lov tizimi - Click. Ushbu platforma, shuningdek, qulay foydalanish uchun keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Click orqali xizmatlar uchun to'lovlarni to'lashingiz, hisoblar o'rtasida pul o'tkazishingiz, onlayn xarid qilishingiz va boshqa ko'p narsalarni amalga oshirishingiz mumkin. Click tizimi ham yuqori darajadagi xavfsizlikka ega, bu uni onlayn hamyon uchun ajoyib tanlovdir.

Manba: <https://uchet-jkh.ru/i/kakoi-internet-koselek-vybrat-v-uzbekistane-obzor-lucsix-variantov>

8. Anonimlik. Elektron to'lov tizimlari o'z foydalanuvchilari uchun anonimlik xizmatlarini taqdim etadi - hisob ochish uchun hujjatlarni taqdim etish shart emas.

Elektron to'lov tizimlarining kamchiliklari:

1. Keraksiz sarf-xarajatlar

Virtual hamyon ikkinchi tomoni shundaki, foydalanuvchilar uni moddiy massasini his qilmaydilar, shu sabab pulga unchalik ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni va keraksiz narsalarga sarflashni boshlaydilar. Saytlar orqali inson ongiga singdirilayotgan reklamalar xarid qilishga chorlaydi, qanday qilib reklama ta'siriga berilmaslik masalasi boshqa mavzu. Afsuski, hozirgi vaqtda ko'pchilik iste'molchilar o'z ehtiyojlaridan kelib chiqib emas aynan reklama orqali taklif qilinayotgan jozibador arzon narxlar va miqdorlar, taklif etilayotgan muddatli to'lovlarga berilib, pulni his qilmasdan, sotib olish, sotib olish va yana sotib olish maniyasiga berilib qolmoqdalar.

2. Barcha onlayn-do'konlar iste'molchida mavjud valyutada elektron pulni qabul qilmaydi (bir hamyondagi elektron pullarning xilma-xilligi va konvertatsiya masalasi hozirda birinchi masala bo'lib qolmoqda)

Internet-tijorat bozori juda faol rivojlanayotganiga qaramay, u hali ham davom etmoqda. Hamma do'konlar virtual pulni qabul qilmaydi. Ba'zida elektron hamyon foydalanuvchilari o'zlariga yoqqan buyumni sotib olishlari mumkin bo'lgan joy izlashga

ko'p vaqt sarflashlari kerak.

3. Siz har doim "onlayn" bo'lishingiz kerak

Xarid qilish yoki xizmatlarni to'lash uchun siz doimo qo'lingizda World Wide Web-ga kirishingiz kerak. Agar siz uyda bo'lmasangiz, sizda Internetga ulangan telefon yoki wi-fi bilan jihozlangan noutbuk mavjudligiga ishonch hosil qilishingiz kerak.

4. Profilni tiklash bilan bog'liq muammolar

Agar siz parolingizni unutib qo'ysangiz yoki virtual hisobingizdagi ma'lumotlarni yo'qotsangiz, uni qayta tiklash juda muammoli bo'ladi.

Kamchiliklarga qaramay, ko'plab foydalanuvchilar hali ham banklarga to'lov tizimlarini afzal ko'rishadi.

Tahlilni o'tkazish uchun bir qator asosiy ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin, masalan:

1. Tranzaksiya hajmi: Mamlakatda elektron pul va to'lov tizimlaridan foydalangan holda amalga oshirilgan operatsiyalarning umumiy hajmini baholash. Bu o'sish dinamikasi va elektron to'lovlarning iqtisodiyotga kirib borish darajasini tushunish imkonini beradi.

2. Xizmatlarni taqsimlash: Aholi va korxonalar o'rtasida elektron pul va to'lov tizimlarining mavjudligi va tarqalishini tahlil qilish. Bunga to'lov tizimlaridan foydalanuvchilar va ishtirokchilar soni, shuningdek, to'lovlarni qabul qilish punktlari kiradi.

3. Infratuzilmani rivojlantirish: Elektron to'lovlarni qo'llab-quvvatlovchi infratuzilmani, jumladan, bankomatlar, terminallar, mobil to'lov ilovalari va internet platformalar tarmog'ini baholash.

4. Tartibga solish va xavfsizlik: Elektron pul va to'lov tizimlarini tartibga soluvchi huquqiy bazani, shuningdek, foydalanuvchilarning manfaatlarini himoya qilish va firibgarlikning oldini olish bo'yicha ko'rilayotgan xavfsizlik choralarini tahlil qilish.

5. Innovatsiyalar va texnologik o'zgarishlar: blokcheyn, raqamli valyutalar va kontaktsiz to'lov texnologiyalari kabi elektron to'lovlar sohasida yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy qilishni o'rganing.

6. Iqtisodiy va ijtimoiy samaralar: Elektron pul va to'lov tizimlari rivojlanishining iqtisodiy o'sish, moliyaviy inklyuzivlik, ishsizlik va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini baholash.

Yuqoridagi barcha ko'rsatkichlarni tahlil qilsangiz, O'zbekistonda elektron pul va to'lov tizimlari rivojlanishining bugungi holati va samaradorligi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lasiz.

Keling, eng so'nggi ma'lumotlar va statistik ma'lumotlardan foydalangan holda, hozirgi vaqtda O'zbekistonda elektron pul va to'lov tizimlarining rivojlanishini tahlil qilishga harakat qilaylik. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil 1-avgust holatiga ko'ra, jismoniy va yuridik shaxslarni hisobga olgan holda masofaviy bank tizimlaridan faol foydalanuvchilarning soni qariyb 38,5 million nafarga yetgan. Ta'kidlash joizki, bundan atigi uch yil avval, ya'ni 2020-yilda bu raqam 12,2 milliondan oshmagan, foydalanuvchilar soni davr mobaynida 3,16 martaga ortgan. Shu bilan birga, foydalanuvchilar orasida jismoniy shaxslarning ulushi 2,8 foizga oshdi va umumiy ko'rsatkichning 96,66 foizini tashkil etdi. (Manba <https://kapital.uz/cifrovie-finasi/>)

1-grafik tasvir

O'zbekiston banklarida raqamli to'lov foydalanuvchilari

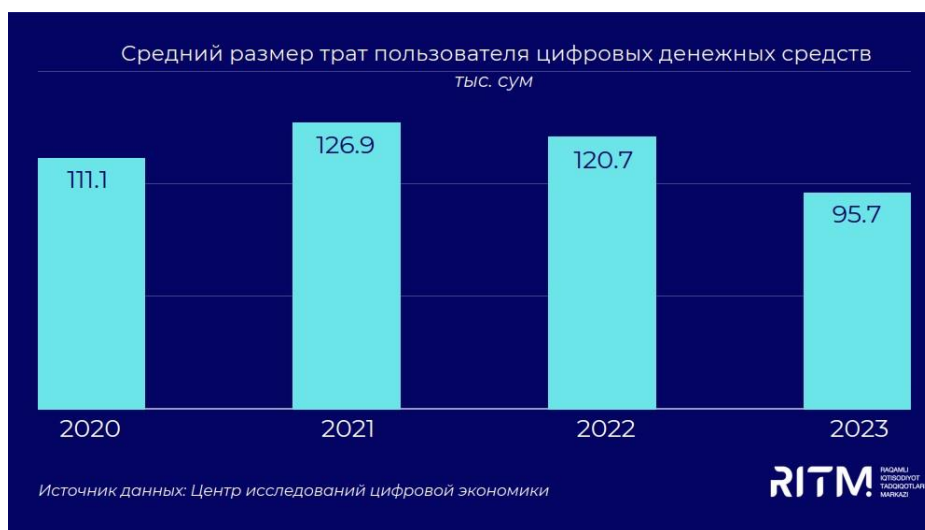
Grafik raqamli to'lov foydalanuvchilarining o'sishini aniq ko'rsatadi. Lekin hamma faol

ishlayaptimi?

Moliyaviy hisoblar soni emas, balki naqd pulsiz operatsiyalarni amalga oshirish mamlakatning jahon moliyaviy makoniga to'liq integratsiyalashuvining asosiy omillariga aylanib bormoqda. Bu odamlarga mamlakatning raqamli iqtisodiy tizimining bir qismiga aylanish imkonini beradi.

Rossiya va Qozog'iston kabi mamlakatlarda chiqarilgan to'lov kartalarining ko'pligiga qaramasdan, yangi to'lov kartalarining foiz o'sishini hisobga olish zarur. Respublikamiz rezidentlarining naqd pulsiz hisob-kitoblarga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan ushbu tendentsiya onlayn to'lovlar va to'lov tizimlarining ommalashib borayotganidan dalolat beradi.

Raqamli pul foydalanuvchisining o'rtacha xarajatlari so'nggi uch yil ichida 15% ga kamaydi. Bu shuni ko'rsatadiki, yaratilgan barcha moliyaviy hisoblar faol qo'llanilmaydi yoki kamdan-kam qo'llaniladi. Ushbu fakti tasdiqlash uchun biz o'rtacha tranzaksiya qiymatining pasayishini qayd etishimiz mumkin. Masalan, 2020-yil iyul oyida o'rtacha foydalanuvchi hisobi 111 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yil iyul oyida inflyatsiyani hisobga olgan holda o'rtacha hisobda 95 ming so'm xarajatlar bo'lgan.

Raqamli hamyonlarning tobora ommalashib borayotganini va bank kartalarining (jismoniy va virtual) tarqalishini, shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlayotgan

bir kishiga to'g'ri keladigan bank kartalarining o'rtacha sonini (Rossiya va Qozog'istonda 2-3 ta karta) hisobga olgan holda, xulosa qilishimiz mumkin.

Ayni paytda O'zbekistonda 16,7 millionga yaqin kishi, ya'ni respublikaning mehnatga layoqatli aholisining 66 foizi elektron pullardan faol foydalanmoqda.

2023 yilda naqd pul muomalasining qisqacha tavsifi

Naqd pul tushumlarining umumiy miqdori 669 trln. so'mni tashkil etdi va 2022 yilga nisbatan 28 foizga o'sdi. Shuningdek, naqd pul tushumlarining umumiy hajmida terminallar orqali tushumlar ulushi 2022 yilga nisbatan 34 foizdan 38 foizga oshgan va shunga mos ravishda savdo va xizmat ko'rsatish sohasidan terminallar orqali tushumlar ulushi 37 foizdan 40 foizga oshgan.

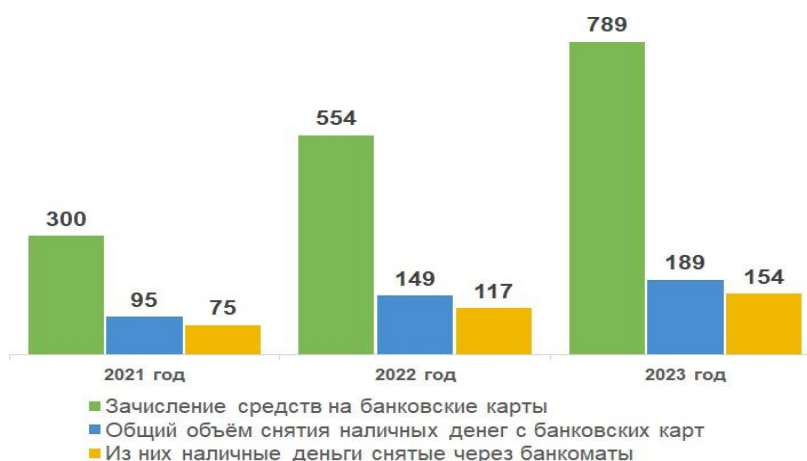
2023-yilda banklarning naqd pul aylanmasi hajmi 831 trln so'mni tashkil etdi va 2022 yilga nisbatan 19 foizga o'sdi.

Xususan, banklarga naqd pul oqimi o'tgan yilga nisbatan 20 foizga oshib, 414 trln. so'mni tashkil etadi.

Bank kartalari bo'yicha qabul qilingan pul mablag'lari hajmining dinamikasi va ularni naqdlashtirish

3-jadval Muomaladagi naqd pulning umumiy pul massasidagi ulushi

trln so'm

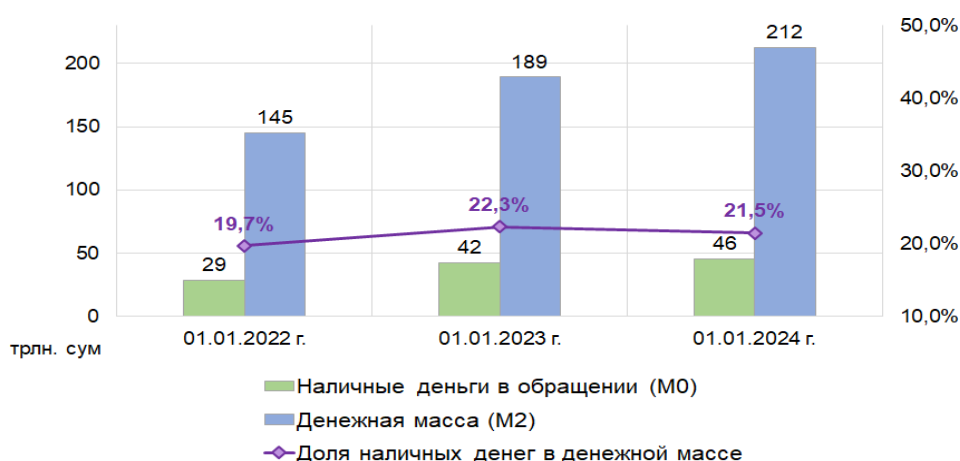

Manba cbu.uz

Naqd pullarning umumiy pul massasidagi ulushi 2024-yil 1-yanvar holatiga 21,5 foizni tashkil etdi va o'tgan davrga nisbatan 0,8 foiz bandiga kamaydi.

4-jadval

Pul massasining salmog'i.

Raqamlardan plastik kartochkalar bo'yicha tushumlarning o'sish sur'atlarini ko'rish mumkin, bu esa to'lov tizimlari orqali naqd pulsiz pul aylanmasining o'sishidan dalolat beradi.

To'lov tizimlarini ayniqsa banklarda raqamli bankka o'tishning jarayonlarini, kuchli raqobat sharoitida to'lov tizimlari bilan hamkorlikda tez va sifatli xizmat ko'rsatish eco sistemasini joriy etish har bir bankning strategik maqsadiga aylanmog'i kerak.

Buning uchun avvalo jahon tajribalarini o'rganish, O'zbekiston sharoiti, iste'molchilar mentalitetiga moslashtirish zarur. Eng avvalo iste'molchilarni jalb qilish, ular ishonchiga kirish uchun firibgarlikdan kuchli himoyalangan platformalarni ishga tushirish, platformalarda ishlash va boshqarishni muntazam o'rgatib borish lozim.

XULOSA. Samaradorlikni oshirish va kuchli raqobat sharoitida bozorda o'zo'rmini saqlab qolish uchun to'lov tizimlari va banklar bir necha omillarga e'tibor qaratishi lozim.

- Iste'molchilarni sodiq mijozlarga aylanishi va ular sonini ortishi, ma'lumotlar bazasini haqqoniy, aniq ma'lumotlar bilan yangilanib turishini ta'minlash. Eng ko'p kuzatiladigan kamchiliklarning biri ma'lumotlar bazasi tez tez yangilanib turmasligi. Bu

- is'temolchilarga ma'lumotlarni yetkazish talablariga rioya etilmayotganidan dalolat beradi.
- Yangiliklarni iste'molchilarga jozibador ko'rinishda taqdim etish.
- Kadrlar yetishtirish. Banklarda Maxsulot sotishning samarali usullarini joriy qilish, kadrlarni aynan sotuvchilarni malaka, bilim bazalarini boyitib borish, jumladan Moodle, iSpring Learn, Ilias, GeekBrains, Skillbox kabi platformalarni keng joriy qilish va foydalanish.
- Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarishni joriy etish va rivojlantirish. Har qanday biznesda yuqori sifatli va uzluksiz aloqani ta'minlash muhim ahamiyatga ega - jamoa ichida, xodimlar va mijozlar, kompaniya va sheriklar o'rtasida. CRM (customer relationship management) tizimi munosabatlarni boshqarish va biznes jarayonlarini optimallashtirish usulidir. CRM tizimlari yetakchilar bilan ishlashni tashkil etish, mijozlar harakatlarini kuzatish va aloqalarni avtomatlashtirishni yolg'a qo'yish orqali biznes jarayonlarini soddalashtiradi, iste'molchilarning sodiqligini oshirishga va foydani oshirishga yordam beradi.
- Har bir is'temolchiga ma'lumot yetkazish kanallaridan maksimal darajada oqilona foydalanishi iste'molchilar sonini orttiradi.
- Taqdim etiladigan xizmatlarni xilma-xilligini ta'minlash.
- Jahon tajribalarini o'rganish bilan birga milliy qadriyatlar va mentalitetga moslashtirgan mahsulotlarni ko'paytirish. Mijozlarga moliya bozoridagi yangi mahsulotlarni jumladan O'zbekiston musulmon davlatligini inobatga olgan holda islomiy banklar mahsulotlarini joriy etishni kengaytirish. Nafaqat jismoniy shahslarga balki yuridik shahslarga online soddalashtirilgan kredit sistemasini joriy qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida" gi № O'RQ-578 Qonuni. 01.11.2019-y.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi “2020-2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-sonli Farmoni.
3. <https://cbu.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki rasmiy sayti
4. Azimovich, A. U., & Shavkatovich, S. R. (2021). Improving Money Supply Regulation in the Digital Economy. European Scholar Journal, 2(10), 44-51.
5. Salayev, R. S. (2021). KRIPTOVALYUTALAR TAHLILI VA PUL TIZIMINING KELAJAGI. Scientific progress, 2(6), 677-681.
6. Salayev, R. S. (2023). PROBLEMS IN THE PRACTICE OF DIGITAL ASSET CIRCULATION IN COMMERCIAL BANKS OF UZBEKISTAN. World Economics and Finance Bulletin, 18, 39-47.
7. Salayev, R. Sh. (2022). Tijorat banklarida raqamli aktivlar muomalasini tashkil qilish va uni o‘ziga xos xususiyatlari. MOLIYA VA BANK ISHI, 8(1).